

РАДЯНСЬКА ПОЛІТИЧНА МОДЕЛЬ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН: НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Обґрунтовуються етапи та внутрішньо еволюційні контрапункти радянської партійно-державної політики щодо релігії, релігійних організацій та віруючих, особливості радянської політичної моделі державно-церковних відносин для України, аналізуються наслідки її реалізації і вплив на формування сучасного українського релігійного комплексу.

Ключові слова: релігійна політика, партійно-державна політика, політична модель державно-церковних відносин, релігійний комплекс.

Державна політика щодо релігії, релігійних організацій та віруючих за будь-яких моделей державно-церковних відносин постає як багатовимірний складний феномен. Тому, не наполягаючи на якомусь одному визначенні державної політики щодо релігії, церкви, віруючих і використовуючи терміни «релігійна політика» чи «церковна політика» як умовно-операційні, ми вважаємо набагато важливішим окреслити, що саме розуміє автор під такою політикою. Відтак, стосовно даної теми дослідження, ми пропонуємо розуміти під такою політикою систему дій КПРС й Радянської держави, що включає у себе цілепокладання, ідеологічне й правове обґрунтування, комплекс організаційно-практичних заходів із забезпечення покладених в основу політичної стратегії й тактики завдань, а також систему пропаганди, покликану аргументувати відповідність цих дій не лише інтересам держави, але й співвітчизників.

Видається важливим звернути увагу на те, що й радянська політика стосовно релігії, церкви й віруючих була (особливо упродовж 1940–1960-х рр.) елементом будівництва нації-держави, якщо ж точніше – держави-імперії, де національні й

культурно-релігійні відмінності мали бути асимільованими в рамках «нової історичної спільності».

Ця спільність конструювалася великою мірою в есхатологічно-месіанському й теологічному форматі, який повинен був «зняти» потребу в історичних релігійних традиціях. Під цим кутом зору етапи партійно-державної церковної політики тією чи іншою мірою адекватно віддзеркалювали еволюцію геополітичних і внутрішньополітичних стратегій радянського режиму, трансформації його ідейних підвалин, філософських та ідеологічних засад [1]. Ця еволюція також вбирає в себе й низку внутрішньоеволюційних контрапунктів.

Перший з них – інтернаціоналістський пафос «світової пролетарської революції» з його «класовою демократією» [2], з безжалісністю до релігії як «знаряддя експлуататорських класів» та церкви як одного з принципових структурних елементів зруйнованого суспільно-політичного та ідейного простору. Головною мішенню радянської церковної політики (а її безпосереднім архітектором на початковому етапі виступав сам В. Ленін) постала Російська православна церква, до єпископату, духовенства й вірних якої було застосовано відвертий терор і свавілля. Особисті вказівки Леніна придушити спротив духовенства «з такою жорстокістю, щоби вони цього не забули впродовж кількох десятиліть», і що «чим більше представників реакційної буржуазії та реакційного духовенства нам вдасться розстріляти, тим краще» [3, с. 155–156], виглядають маніакальними й абсолютно неадекватними тому спротивові, котрий чинило духовенство радянської країни.

Другий контрапункт – колективізація, розселення країни, знищення не одержавлених острівців на її теренах, розв'язання війни режиму проти народу під гаслом загострення класової боротьби мірою побудови соціалізму та оголошення релігійних організацій єдиними легально діючими носіями ворожої ідеології й ворожими осередками [4].

Цього разу мішеннями стають всі без винятку релігійні організації, а терор 1930-х рр. охоплює й тих представників духовенства, яким вдалося врятуватись у попереднє десятиліття.

Наприкінці 1930-х релігійні організації опиняються по суті поза законом, а Комісія ВЦВК, яка мала бути посередником між ними й радянським урядом, ліквідується. Водночас, згорання політики

коренізації державного апарату синхронізується із розгромом національних осередків церковного життя.

Третій контрапункт – розрив з політикою «пролетарського інтернаціоналізму», «зміна Й. Сталіним національності», курс на Радянську імперію з «головним народом» і «головною церквою». Війна стала каталізатором, але не першопричиною [5] нового курсу в релігійній політиці. Останній був зумовлений внутрішньою еволюцією радянського режиму, неоімперський дискурс якого був укарбований навіть стилістично. Руська (до 1943 р. – Російська, Российская) православна церква отримує особливий статус, Греко-католицька церква підлягає ліквідації [6, с. 12], а терпимість щодо «сектантів» стає зворотно пропорційною мірі їхнього «космополітизму».

Четвертий контрапункт пов'язаний з проголошенням завершеності побудови соціалізму «в цілому», з курсом на побудову комунізму до 1980 р. і, відповідно, з визнанням відсутності об'єктивних чинників відтворення релігійності, яке коріниться виключно в суб'єктивній сфері і як таке може бути блоковане вже за життя цього покоління [7]. З цієї ідеологічної платформи виростає хрущовська антирелігійна кампанія з ліквідації видимих виявів релігійності в СРСР.

І, нарешті, п'ятий контрапункт – суспільство «поліцейського благополуччя», з відмовою від радикальних новацій, консервацією нерозв'язаних проблем (стабільність), зміцненням тоталітарної держави, котра наділяє своїх громадян мінімумом благ в обмін на цілковиту лояльність. Релігія обмежується відведеним для неї гетто, а релігійні організації ставляться під цілковитий контроль та, по змозі, використовуються для досягнення цілей радянської зовнішньої політики.

Хоча ці контрапункти не замінюють періодизації вказаної політики [8, с. 8–9], вони видаються гранично важливими для усвідомлення кореляцій між етапами еволюції радянської системи та політики режиму в релігійній сфері.

Винятково важливим у цьому контексті видається аналіз того, яких особливостей у площині окреслених контрапунктів набирала радянська церковна політика в Україні. В загальних рисах тут можна говорити про наступні, умовно кажучи, синхронізаційні етапи.

Перший – боротьба з «тихонівщиною» і «церковним монархізмом», яка супроводжувалася величезними жертвами се-

ред духовенства й активних мирян поєднується з певною підтримкою (яку в жодному разі не можна переоцінювати) національно-церковних рухів, котрі толеруються виключно як противага Російській церкві.

Другий – скерованість на знищення українського сільгоспвиробника як головної соціальної бази спротиву радянській політиці, розв'язання війни проти українського селянства й знищення голодом мільйонів людей поєднується з ліквідацією «церковної петлюрівщини», тобто Української автокефальної православної церкви та інших православних незалежницьких церковних утворень і рухів.

Третій – знищення «націоналістичних» та «космополітичних» релігійних організацій, які не вписувалися у парадигму неоімперського будівництва, і, в першу чергу, Греко-католицької церкви.

Четвертий – прагнення республіканської партійної верхівки усунути «диспропорції» між питомою вагою населення УРСР у загальносоюзній масі населення й набагато більшою питомою вагою релігійних об'єднань України в загальному діапазоні всіх релігійних організацій СРСР (65 % православних парафій і близько 40 % протестантських громад). Закриття практично половини всіх православних громад, ліквідація видимих форм релігійної активності стосовно практично всіх церков і конфесійних спільнот спричинили дедалі більше поширення й глибоке вкорінення форм неофіційного, а відтак і набагато менш контрольованого релігійного життя, релігійного дисидентства. Зміцнення зв'язку релігійних і національних почуттів стають проблемами, з якими режим так і не зміг упоратися аж до кінця свого існування [9].

П'ятий – намагання (далеко не завжди цілковито успішне) повністю контролювати навіть гранично обмежені вияви релігійної активності, ліквідувати релігійне підпілля, не допустити поєднання релігійної активності з виявами національної самосвідомості й прагненням до національних форм організації релігійного життя в поєднанні з масштабними програмами політичної індоктринації та «науково-атеїстичного виховання», які набирали тотального характеру [10]. Водночас надзвичайно великі зусилля скеровуються на виправдання радянської релігійної політики на внутрішній та зовнішній арені [11].

Найповніше практично всі редакції радянської церковної політики сфокусувалися у хронологічних рамках 1940–1960-х років.

Політика партії та радянської держави щодо релігії, церкви та віруючих в СРСР взагалі і стосовно УРСР, зокрема, цього періоду пройшла у своєму розвитку три головних фази, які, хоча й віддзеркалювали домінуючі тенденції у внутрішній та зовнішній політиці керівництва СРСР, не завжди цілковито синхронізувалися з більш генеральними політичними змінами.

Перша фаза характеризується послабленням тиску на найбільші релігійні спільноти країни, фаворитизацією Руської православної церкви, реставрацією її патріаршого центру й управлінських структур, відтворення на певному, незмірно нижчому, порівняно з дореволюційним часом, рівні системи богословської освіти, а також елементарного парафіяльного життя. Водночас РПЦ стає частиною неоімперської радянської конструкції, яка демонструє і за змістом, і за стилістикою тяглість від старої російської імперської традиції. Інтернаціоналістська риторика остаточно заступається великодержавним російським шовінізмом, російський народ фактично визнається імперієстворюючим, «головним народом», а його Церкві надається особливий статус. Традиційна антирелігійно-матеріалістична конотація в офіційній пропаганді притлумлюється, звернення до Церкви безпартійних представників культури і мистецтва не карається, найвища ієрархія РПЦ стає частиною істеблїшменту, хоча в офіційному внутрішньоінформаційному дискурсі про це не згадується. Конкуренти РПЦ на релігійній сцені зазнають дискримінації (Римо-католицька церква), мають розчинитися в ній (Греко-католицька церква) або підлягають цілковитому знищенню (так звані «бузувірські секти»).

Тотальний контроль над Церквою охоплює всі її рівні; держава перетворює її на достатньо ефективне знаряддя власної внутрішньої і зовнішньої політики. Геополітичною стратегією цієї фази мав стати панправославний проект Кремля, загальні риси якого розроблялися, судячи з усього, за особистої ініціативи Й. Сталіна. Цей, зрештою нереалізований проект, щодо спрямування, характер і очікувані результати якого можна скласти уявлення за перебігом і документами Всеправославної наради в Москві 1948 р., мав об'єднати Помісні православні церкви під егідою Московського патріархату, ізолювати Константинопольський патріархат, який опинився в атлантичному таборі, аж до перегляду диптихів і внесення змін до цивільних статутів православних церков. «Православний Ватикан» мав стати джерелом по-

тужного ідейного впливу на населення країн регіону, сприяти пришвидшенню трансформацій сталіністського типу в країнах «народної демократії» і суттєво мінімізувати вплив тут інших релігійних центрів, передовсім – Апостольської столиці. Разом із тим, необхідно відзначити, що пом'якшення у ставленні до РПЦ як інституції та особливе ставлення до її керівництва не означало припинення системних порушень прав віруючих і релігійних організацій й закриття храмів місцевими органами влади. Ця ж фаза позначена масовими репресіями стосовно низки релігійних організацій та їхніх членів, депортаціями цілих категорій віруючих (греко-католики, свідки Єгови, істинно-православні християни, ряд п'ятидесятницьких течій, адвентисти-реформісти та інші).

Друга фаза розгортається після смерті Й. Сталіна. Зміст цієї політичної зміни пов'язаний із прагненням «ідеологічних яструбів» у партійно-державному керівництві привести ідеологічну складову системи індоктринації населення у цілковиту відповідність з ортодоксальними ленінськими положеннями, принципово посиливши її «науково-атеїстичний» сегмент. Хоча стосовно початку цієї фази можна говорити більшою мірою про боротьбу у вищих партійних колах, ніж про остаточно обраний новий курс (скажімо, постанова ЦК КПРС «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходах з її поліпшення» від 7 липня 1954 р. через чотири місяці «врівноважується» постановою «Про помилки у здійсненні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» від 10 листопада 1954 р.), з кінця 1950-х рр. антирелігійна кампанія набирає особливих обертів. Вона спирається на псевдонаукові уявлення щодо природи і соціальних функцій релігії, а також ролі релігії у процесі побудови безкласового суспільства.

Ці уявлення, які суперечать навіть підвалинам марксистської теорії в цій сфері, виходять з того, що радянська система суспільно-економічних відносин, що визначається як соціалістична, долає відчуження людини і відтак підриває соціальне коріння релігії. Релігія існує лише завдяки діяльності її агентів та релігійно-інституційної інфраструктури. Таким чином, ізоляція і блокування впливу цих агентів та ліквідація інфраструктури веде до цілковитого подолання релігії. Ці засади стали відправними для здійснення жорсткої кампанії з викорінення видимих виявів релігійності (закриття половини існуючих храмів, більшості монастирів, навчальних закладів), бруталного втручання у внутрішні

справи релігійних організацій, керівництво яких примушується до радикального обмеження своєї активності (вимога прийняти антицерковні «Положення про управління Руською православною церквою», «Положення про Союз євангельських християн-баптистів у СРСР» та «Інструктивний лист старшим пресвітерам ВРЄХБ» тощо), дискримінації громадян за ознакою їхнього ставлення до релігії. Ця кампанія дуже негативно позначилася на процесі десталінізації, зробила його ще більш непослідовним і обмеженим, позбавила його підтримки з боку віруючих громадян.

Водночас здійснення цієї політики на тлі реабілітації значної кількості віруючих громадян і священнослужителів різних конфесій, відмови від масштабних репресій попередніх десятиріч, зростаючої готовності віруючих відстоювати свої громадянські права й релігійні свободи, призвело до формування опозиційного руху церковній політиці влади і широкого поширення неофіційних форм виразу релігійних почуттів.

Важливим чинником релігійної сцени країни, існування якого стає серйозною проблемою для властей, постає релігійне підпілля, а також паралельні контрольовані структури в католицизмі, баптизмі, юдаїзмі та в інших конфесіях. Водночас, політична формула і в цій фазі вбирає в себе використання релігійних інституцій для досягнення тих чи інших зовнішньополітичних цілей. Саме в цей період Руська православна церква і Всесоюзна Рада євангельських християн-баптистів стають членами Всесвітньої Ради Церков, пропозицію увійти куди вони відкинули у 1948 р.; спостерігачі від РПЦ беруть участь у II Ватиканському соборі; СРСР намагається налагодити зв'язок з Апостольською столицею і використати пацифістські й антиамериканські почуття частини ватиканського істеблішменту та особисто папи Івана XXIII.

Початок третьої фази, яка відкривається майже одразу після усунення від влади М. Хрущова (вже 27 січня 1965 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалює постанову «Про деякі факти порушення соціалістичної законності стосовно віруючих», яка, однак, не підлягала друкованій публікації), позначається певним переглядом найбільш одіозних і репресивних підходів попереднього періоду, а також прагненням більш ґрунтовного забезпечення релігійної політики з боку марксистсько-ленінського суспільствознавства. В цей час з'являються деякі соціологічні праці, де імпліцитно присутній більш або менш адекватний аналіз процесів, що відбуваються в

релігійному середовищі. Ці праці, однак, повинні були слугувати політичній практиці, яка лишається незмінною й спрямовується на викоринення релігійності. Державний контроль за діяльністю релігійних інституцій лишається тотальним і досить жорстким. Усі призначення на єпископські кафедри, посади старших пресвітерів і проповідників вимагають згоди центральних і місцевих партійних органів, органів держбезпеки, Ради у справах релігій та її уповноважених. Звітність релігійних центрів, управлінь навіть окремих громад перед державою стає обов'язковою; детальне звітування вимагається в разі відвідин релігійними діячами закордонних країн та зустрічей з іноземними діячами в СРСР. Церковна періодика (в Україні видається лише орган Українського екзархату РПЦ «Православний вісник») піддається багатоступеневому цензуруванню: після церковного цензора рукопис чергового числа потрапляє до Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, потім – до відділу агітації і пропаганди ЦК КПУ, вже після цього – до загального цензора з Головліту. Серйозні ресурси задіюються для проникнення у громади, які діють неофіційно або підпільно; практика «розкладу релігійного підпілля» була відповідальним напрямом діяльності органів держбезпеки СРСР упродовж всіх років його існування.

В останній фазі партійно-державної церковної політики найбільш очевидною стає контрадиктивність двох полюсів, між якими впродовж усієї радянської історії коливався партійно-державний курс щодо релігії, церкви і віруючих.

На одному з цих полюсів перебували ідеологічні принципи, які виходили з необхідності безкомпромісної, послідовної і безперервної боротьби з релігією в усіх, навіть прихованих її виявах. На необхідності такої боротьби партійні документи наголошували аж до припинення існування КПРС у 1991 р. Так чи інакше, більш або менш непримиренно релігія сприймалася як єдиний незаборонений світогляд й ідейний конструкт, котрий відверто протистояв марксизму і тотальності ленінсько-сталінської доктрини. Тоталітаризм, який, за М. Бердяєвим, сам воліє бути церквою, не міг толерантно ставитися до подібного конкурента.

Лишаючи за рамками дослідження відповідь на питання про те, наскільки створена в СРСР ідеологічна система перетворювалася на квазірелігію, відзначимо, що у певних своїх значеннях боротьба цієї системи з традиційною релігією ставала раціонально

жорстокою й такою, яка очевидно суперечила конкретним цілям внутрішньої та зовнішньої політики СРСР.

Другий полюс цієї політики був представлений прагматичним підходом до релігії і релігійних інституцій. Релігія розглядалася як серйозний чинник соціальної мобілізації (насамперед, під час війни), зміцнення націонал-патріотизму, канал ефективної комунікації та індоктринації. Релігія мала не викорінюватися, а існувати у виокремленому для неї соціально-культурному гетто, її вияви – від інституційного до особистісного – мали бути тотально контрольованими державними органами, а структури – інфільтровані агентами органів держбезпеки. Церква у цьому підході могла б виконувати додаткові функції соціального контролю, а також розв'язувати деякі з історично притаманних їй завдань (наприклад, боротьба з девіантною поведінкою підлітків, опіка невеликовно хворими тощо, чого їй так і не було дозволено).

Релігійні інституції також створювали значні можливості для досягнення різного роду зовнішньополітичних завдань, серед яких були: пропаганда СРСР на міжнародній арені і реабілітація іміджу країни у світовій громадській думці; ухвалення необхідних рішень світовими і регіональними міжрелігійними організаціями (передовсім, Всесвітньою Радою Церков, Конференцією Європейських Церков та Християнською Мирною Конференцією) з наступним використанням цих рішень для впливу на міжнародну громадськість; дискредитація країн західного блоку; прямі розвідувальні операції за кордоном тощо. Сили, які розташовувалися на цьому полюсі, не були зацікавлені у невмотивованому конкретними цілями тискові на релігійні організації, існуванні релігійного підпілля, зростанні протестних настроїв у релігійному середовищі і подальшій критиці СРСР як країни, де брутально порушуються елементарні релігійні свободи і права громадян. Саме починаючи з другої половини 1960-х рр., обидві лінії існували в радянській церковній політиці одночасно. Між прибічниками кожної з них іноді виникали суперечності, але загалом ці суперечності міксувалися тим, що «прагматична лінія» здебільшого мала зовнішньополітичне спрямування. В політиці, яка здійснювалася в Україні, домінувала «ідеологічна лінія», при цьому досить часто ця політика була більш жорстокою і безжальною щодо церкви й віруючих, ніж у багатьох інших республіках СРСР.

Релігійна політика, яка реалізовувалася союзним центром в УРСР, мала свою специфіку і відрізнялася від політичної лінії, обраної, з одного боку, для прибалтійських, закавказьких республік, мусульманських республік Середньої Азії, а з іншого – для більшої частини РРФСР. Нереальність здійснення уніфікованої релігійної політики, попри недопущення визнавати навіть можливість існування такої варіативності, була неофіційно визнаною і стала частиною реальної політичної практики насамперед не через усвідомлення величезної культурно-релігійної строкатості СРСР, а у зв'язку з різним ступенем опору викоріненню інституційної і масової «народної релігійності» в різних регіонах країни. Саме наявність такого спротиву зробило Львівську, Івано-Франківську та Тернопільську області, тобто регіон, де на конфесійній сцені до 1946 р. безроздільно домінувала Греко-католицька церква (окрім Кременеччини), найбільшим у всьому СРСР православним анклавом. А відсутність цього спротиву після кампанії з викорінення релігійності залишила по собі цілі «атеїстичні райони» у Запорізькій, Кримській, Дніпропетровській та інших областях, особливо на сході та півдні України.

Водночас, постійним і визначальним мотивом партійно-державної релігійної політики в Україні поставало скерування на викорінення «українського буржуазного націоналізму». Воно детермінувало не тільки репресії щодо священнослужителів і мирян, які висловлювали найменше невдоволення радянською національною політикою, знищенням будь-яких згадок про історію розгромлених Греко-католицької, Української автокефальної православної церков та сформованої у їхньому річищі духовно-культурної традиції, але й нетерпимість до етноспецифічних виявів цієї традиції в літургії, обрядовій практиці, вимові богослужбових текстів, храмовому інтер'єрі. Так само політика стосовно національних меншин в Україні фокусується на недопущенні інтеграції релігійного й національного чинників. За умов, коли деякі з таких меншин не мали жодних, крім релігійних інституцій, форм маніфестації своїх національних почуттів (наприклад, в УРСР 1950–1960-х рр. не було жодного єврейського театру, клубу, газети, літературного журналу, культурного товариства), така політика об'єктивно мала антинаціональний характер.

Метою найвищої пріоритетності партійно-радянської релігійної політики, яка здійснювалася в Україні, поставало знищення католицтва східного обряду в Галичині й на Закарпатті. Досягнення цієї

мети передбачало ліквідацію Греко-католицької церкви як інституції, викорінення греко-католицької національно-духовної традиції, специфічної релігійно-групової ментальності та спільнотної пам'яті. Ця акція була покликана: знешкодити гранично важливе джерело національних інспірацій, що відіграло вирішальну роль у формуванні власне української ідентичності галицьких русинів; ліквідувати потенційно високу небезпеку церковного опору процесові радянської регіону; послабити повстанський рух; поставити під контроль Руської православної церкви понад 2,5 тисяч парафій і, отже, забезпечити надійний канал індоктринації населення Західної України; блокувати вплив Ватикану, який розглядався як беззастережно ворожий Радянському Союзові центр, союзник країн західного блоку та перепона на шляху реалізації радянських політичних проєктів у Європі, а також істотно послабити позиції Апостольської столиці в центрально-східноєвропейському регіоні. Знищення інституційної структури Греко-католицької церкви в Україні здійснювалося апробованими методами сталінської політики: арешти, репресії щодо єпископату, духовенства та мирян, масштабні депортації, провокації, активне використання групових суперечностей тощо.

Однак остаточно зруйнувати церковну інфраструктуру режимові, попри граничну жорстокість дій, зрештою так і не вдалося: Греко-католицька церква стала найбільшою забороненою релігійною спільнотою в Європі, їй вдалося зберегти підпільну структуру, систему відтворення єпископату й кліру, елементів професійної освіти й катехізації, а також тяглість традиції. Ядро «Церкви в катакомбах» складали невоzz'єднані із православ'ям підпільні єпископи, священники, ченці й черниці (як в Україні, так і в місцях ув'язнення та заслання), але загальна база греко-католицизму була незмірно ширшою – вона становила більшість вірних у приєднаних до РПЦ, але не асимільованих нею уніатських парафіях. Саме ця більшість, на чолі якої постали колишні підпільні священнослужителі й відносно невелика група ієрархів, священників, богословів й церковних менеджерів з-за кордону, і склала посткатакомбну Українську греко-католицьку церкву в Україні після 1989 р.

У свою чергу, залучення Руської православної церкви як головної виконавиці у справі абсорбції греко-католицьких громад спричинилося до виникнення надзвичайно серйозних проблем, які ця Церква зрештою так і не змогла розв'язати.

Водночас ліквідація Греко-католицької церкви в Україні мала винятково небезпечний потенціал «відкладеної деструкції», актуалізація якого відбулася, починаючи з кінця 1980-х, коли православно-греко-католицький конфлікт почав реально загрожувати підвалинам громадянського спокою в пізньорадянській УРСР, а згодом – і в незалежній Україні.

Важливим завданням радянської церковної політики в УРСР поставало унеможливлення найменших зв'язків між релігійними інституціями й неінституційованою релігією з одного боку, та національними інспіраціями – з другого. У першу чергу, це стосувалося українського національного самовираження у релігійних формах, які зазнавали всебічного й жорстокого обмеження. Пропаганда, спрямована на дискредитацію Греко-католицької церкви та Української автокефальної православної церкви, була масштабним і належно фінансованим складником ідеологічної роботи в Україні впродовж усього періоду, що розглядається.

Законодавче забезпечення партійно-радянської політики в релігійній сфері завжди відіграло відверто підпорядковану роль у здійсненні цієї політики. Прикметно, що зміни політичної лінії в цій сфері ніколи не супроводжувалися ухваленням нового базового закону або змінами чи доповненнями до нього. Генеральна стратегія визначалася спочатку одноосібно Й. Сталіним, потім – у вузькому колі вищого керівництва країни і транслювалася через партійні постанови, частина яких не підлягала друкові. Деталізація лінії відбувалася через численні підзаконні документи, які, власне, і складали так зване «законодавство про релігійні культу». Хоча офіційно проголошувалося, що цей корпус є розвитком підписаного В.Леніним декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», «базовим законом» цього корпусу стала набагато більш обмежувальна у порівнянні з декретом постанова ВЦВК та РНК РСФРР від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання» та її республіканські модифікації. (Загальносоюзний закон «Про свободу совісті та релігійні організації» було ухвалено тільки за 15 місяців до розпаду СРСР). Проте наступні підзаконні акти, навіть порівняно з постановою 1929 р., виявлялися ще більш обмежувальними. Зокрема, «Інструкція про застосування законодавства про культу», затверджена постановою Ради у справах релігійних культів та постановою Ради у справах Руської православної церкви 16 березня 1961 р., містила цілу низку заборон для релігійних об'єднань, про що не згадувалося в постанові ВЦВК та РНК РСФРР

(як-от, організовувати паломництва до святих місць, «здійснювати обманні дії з метою збудження марновірства серед мас», надавати релігійним центрам допомогу церквам і монастирям тощо).

Що ж до практики застосування «законодавства про релігійні культури», то вона мала ще більш обмежувальний характер: досить часто заборони, які застосовувалися до релігійних організацій з боку партійних та радянських органів, прямо суперечили всім наявним інструкціям. Можна говорити про реальність існування своєрідного радянського «звичаєвого права», яким релігійним громадам забороняли присутність дітей на богослужіннях та молитовних зібраннях, вимагали надавати списки членів громад, осіб, котрі зверталися до церкви для здійснення релігійних таїнств та обрядів і т. ін., що не передбачалося офіційними підзаконними актами. Неприховане свавілля і беззаконня щодо віруючих, духовенства, релігійних організацій і релігійних центрів були не епізодами, а системою партійно-радянської релігійної політики на всіх етапах її здійснення без винятку.

Партійно-державна політика, яка здійснювалася в УРСР, не досягла принципівих цілей, які висувалися її організаторами. Антирелігійна кампанія кінця 1950 – першої половини 1960-х рр. мала своїм наслідком різке зменшення кількості релігійних громад і сакральних об'єктів, але не призвела до суттєвого зниження релігійності населення і рівня підтримки ним релігійних інституцій. Натомість з другої половини 1960-х рр. в пресі та спеціальних працях з'являються визнання факту зростання релігійності в окремих регіонах і серед тих чи інших соціально-демографічних категорій населення. Хоча ці факти пов'язуються з недоліками в атеїстичному вихованні, дані щодо рівня релігійної обрядності свідчать про масове звернення до церкви у кульмінаційні періоди людського життя навіть в тих областях, які вважалися благополучними з огляду на систему ідеологічної роботи.

Не були вирішені й такі принципи завдання релігійної політики, як викорінення греко-католицької традиції, абсорбція п'ятидесятництва в Союзі євангельських християн-баптистів, припинення організованої діяльності Свідків Єгови. Дискримінація віруючих громадян, репресії проти їхніх лідерів призвели до консолідації релігійного підпілля, перетворення його на серйозне джерело спротиву політиці режиму. Режимові так і не вдалося реалізувати завдання ліквідації підпілля.

Між тим, деформація релігійної сфери, закладена партійно-радянською політикою, почала усвідомлюватися як старими, так і новими українськими елітами вже під час горбачовської перебудови. Водночас, як справедливо зазначає В. Єленський, «деякою мірою стосовно релігії в радянському суспільстві на певному етапі «перебудови» було досягнуто того консенсусу, який виявився недосяжним у питаннях суспільно-політичного устрою, економічного ладу, міжетнічних відносин. Релігійні зміни цілком вкладалися в рамки констатуючої формули реформ («Так жити не можна!»), зміст, напрями, масштаби, динаміка й гранично можлива соціальна ціна яких лишалися нез'ясованими» [12, с. 90].

Невипадково ще до проголошення незалежності України депутати Верховної Ради ухвалили Закон «Про свободу совісті та релігійні організації» (23 квітня 1991 р.), яким серед першочергових завдань визначалося «подолання негативних наслідків державної політики щодо релігії і церкви» [13, с. 9], що, власне, свідчило про засудження радянської церковної політики.

Однак означені проблеми виявилися набагато глибшими, системнішими й вибухонебезпечнішими, ніж це тоді уявлялося. Їхнє розв'язання не могло обмежитися зняттям численних і надзвичайно жорстких обмежень на діяльність релігійних організацій, наданням віруючим права вільно й гідно висловлювати свої релігійні почуття, а об'єднанням віруючих – можливостей готувати кадри священно- і церковнослужителів, здійснювати духовно-просвітницьку, міжнародну, евангелізаційну й катехізаторську діяльність, а також найрізноманітніших форм соціального служіння.

Наслідками радянської політики виявилися також серйозні конфліктогенні зони, деформації релігійно-церковного життя, ізоляція цілих груп віруючих та їхнє відчуження від «світу цього», часом у гранично жорстких формах. Передовсім, це православно-греко-католицький конфлікт, підвалини якого було закладено ліквідацією Греко-католицької церкви в Галичині й Закарпатті, насильницьким приєднанням її вірних до Руської православної церкви, конфіскацією сакральних будівель і майна, які перейшли у власність держави і вибірково передавалися у користування православним. По-друге, це між-православний конфлікт, який великою мірою постав з ситуації придушення найменших національних інспірацій в православ'ї України, розгрому національних форм релігійного життя і церковних центрів українства. По-третє, це прагнення централізувати управління

пізньопротестантськими спільнотами, яке реалізовувалося через штучне насильницьке з'єднання в одній деномінаційній структурі протестантських конфесій, істотно відмінних одна від одної за віроповчальними принципами, культовими практиками і соціально-психологічними та соціокультурними традиціями. По-четверте, це цілеспрямовані структурні деформації релігійного життя: блокування каналів трансляції релігійного досвіду і знань, інфільтрація релігійних інституцій агентами спецслужб, обмеження всього багатства виразів релігійного життя храмовою огорожею й культовою практикою, жорстке регулювання соціально-демографічних параметрів майбутніх священнослужителів і цілковитий контроль за церковними елітами тощо.

Отже, все це призвело до кристалізації церковної інфраструктури, по суті справи, у понівеченому вигляді, а зняття обмежень поставило церкву як соціальний інститут і навіть у богословському сенсі як Боголюдський феномен перед цілою низкою жорстоких викликів, на які церква далеко не завжди була і є здатною дати адекватні відповіді. Історичні церкви [14] відтак далеко не завжди виявилися здатними протистояти спокусам сервілізму перед посткомуністичними урядами в обмін на розв'язання їхніх рутинних проблем, спалахам неоімперського шовінізму й агресивного націоналізму, однобічної підтримки певних політичних сил, які репрезентують лише частину суспільства і, відповідно, тільки частину вірних – членів церкви. Дослідження радянської партійно-державної політики щодо релігії, церкви і віруючих свідчить, що всі ці проблеми, які загрожують цілісності й громадському спокоеві країни, моральному здоров'ю громадян, пов'язані з її наслідками набагато більшою мірою, ніж це можна було б уявити, виходячи з наукової зацікавленості вказаною темою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ ТА ПРИМІТКИ:

1. Під цим оглядом визначення авторами «Історії релігій в Україні» ідеологічних підвалин радянської політики щодо релігії і церкви як «догматизованого марксизму» потребує, видається, серйозного уточнення. (Див.: Історія релігій в Україні. Т. 10. Релігія і церква років незалежності України./За ред. А. М. Колодного. – Дрогобич: Коло, 2003. – С. 396).
2. Показово, що навіть через 60 років після подій 1917 р. перший секретар ЦК Компартії України проголошував: «З трибуни вищо-

го органу державної влади нашої республіки ми ще раз з усією силою заявляємо: наша демократія – це демократія класова»(Щербицкий В.В. Избранные речи и статьи. – М., 1978. – С. 600).

3. Товарищу Молотову для членов Политбюро // Русская православная церковь в советское время (1917–1991 г.г.): Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью. Сост. Г. Штриккер. Кн. 1. – М.: Пропилеи, 1995.
4. В цей час відбувається також відмова від боротьби з релігією шляхом поширення в масах природничих знань, а наголос робиться на «антирелігійну пропаганду, що безпосередньо викривала б нинішню політику релігійних організацій, її класову суть та її роль гальма в соціалістичному будівництві». (Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів. Т. 1. – К., 1959. – С. 393).
5. На вирішальному значенні для зміни курсу зовнішніх щодо режиму чинників наполягають чимало авторів, серед них чи не найбільш виразно – Д. Поспеловський. (Див.: Поспеловский Д. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. Учебное пособие. – М.: ББИ, 1996. – С. 298; його ж: Русская Православная Церковь в XX веке. – М.: Республика, 1995. – С. 183).
6. Боцюрків Б. У своєму ґрунтовному дослідженні радянської політики стосовно Греко-католицької церкви підкреслює, що церковно-національна політика Й. Сталіна була властивою не так ідеології марксизму-ленінізму, як принципам політики царату щодо уніатів на землях, які відійшли до Росії після поділу Речі Посполитої наприкінці XVIII століття. (Див.: Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). – Львів: Видавництво УКУ, 2005. – 268 с.).
7. Одинцов М. І. звертає увагу на те, що саме відтоді питання державної церковної політики остаточно стають прерогативою партійного керівництва, що призвело до її повного розчинення в партійних установах щодо мети, цілей, засобів і призначення «антирелігійної роботи», а правовий підхід до розв'язання проблем свободи совісті був замінений ідеологічним підходом. (Див.: Одинцов М. І. Русская православная церковь в XX веке: история, взаимоотношения с государством и обществом. – М.: ЦИНО, 2002. – С. 150). Видається, однак, що цю проблему доцільніше було б поставити в контекст набагато більш генеральних змін у внутрішній політиці, а саме: спроб М. Хрущова приборкати чекістське відомство, поставити його під контроль партійної верхівки і, відповідно, змінити

- функціонерів у сфері релігійної політики – вихідців з НКВС-МДБ-КДБ (які, звісно ж, ніколи не керувалися суто правовими підходами у своїй політиці) на вихідців з партійного апарату. (Установку на уповноважених у справах релігійних культів з числа «чекістів» дав ще у жовтні 1943 р. В. Молотов. – Див. про це: Чумаченко Т. А. Совет по делам Русской православной церкви при СНК СССР в 1943–1945 гг.: история создания и формирования аппарата // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. Информационно-аналитический бюллетень. – М.: РАГС, 1998. – № 5. – С. 89.)
8. Спроби здійснення такої періодизації можна знайти у працях істориків. Наприклад, російський історик М. Шкаровський, розглядаючи відносини церкви і держави в контексті радянської історії та пов'язуючи її з «переломними етапами в житті держави і суспільства», виділяє десять основних етапів. (Див.: Шкаровский М. В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве. – М., 2000. – 399 с.).
 9. На цьому етапі одним з головних завдань ЦК, обкомів, міськкомів, райкомів Компартії України оголошується: «вести непримиренну боротьбу з всілякими проявами ворожої марксизму-ленінізму ідеології і, насамперед, ідеології українського буржуазного націоналізму. Постійно виховувати трудящих в дусі матеріалістичного світогляду, боротись проти релігійних пережитків і забобонів». (XXI з'їзд Комуністичної партії України. Матеріали з'їзду. – К., 1960. – С. 215).
 10. Як пише американський соціолог П. Фроз, «атеїстична доктрина викладалася в школах, пропагувалася в медіа і на сторінках книг, у плакатах, в мистецтві, під час свят... Атеїстична пропаганда разом із жорстоким переслідуванням релігійних спільнот продукувала щось на зразок «атеїстичної церкви», схожої на встановлену державою релігійну монополію». (Див.: Forced Secularization in Soviet Russia: Why an Atheistic Monopoly Failed // Journal for the Scientific Study of Religion. – 2004. – Vol. 43. – No. 1. – P.35).
 11. «За межами соціалістичної співдружності, – писав голова Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР В. Куроедов, – немає жодної держави, де б конституційно проголошувалося і гарантувалося настільки широке коло політичних, економічних, соціальних громадянських прав». (В. А. Куроедов. Религия и церковь в Советском государстве. – М., 1981. – С. 8).

12. Єленський В. Є. Релігія після комунізму (Україна в централь-но-східноєвропейському контексті). – К.: Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова, 2002.
13. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про свободу совісті та релігійні організації» // Людина і світ. – 1991. – № 7.
14. Ми вживаємо тут поняття «історичні церкви» у традиційному, суто еклезіологічному і досить умовному розумінні – тобто, як церкви, що, відповідно до своєї еклезіологічної традиції, мають апостольське преемство. Застосування поняття «історичні церкви» до православних, Римо-католицької та Греко-католицької церков в Україні не означає: а) що автор відмовляє в історичності всім іншим церквам в Україні; б) що він не вважає церквами ті спільноти віруючих, які у православному та католицькому вченні про церкву не вважаються церквами якраз через відсутність в них, на думку православних та католиків, апостольського преемства – тобто безперервної низки свячень («золотого ланцюга») із покладанням рук, які поєднують Самого Христа через його учнів з нині чинними єпископами.

Войналович В. А. Советская политическая модель государственно-церковных отношений: последствия для Украины.

Обосновываются этапы и внутренние эволюционные контрапункты советской партийно-государственной политики в отношении религии, религиозных организаций и верующих, особенности советской политической модели государственно-церковных отношений для Украины, анализируются последствия ее реализации и влияние на формирование современного украинского религиозного комплекса.

Ключевые слова: религиозная политика, партийно-государственная политика, политическая модель государственно-церковных отношений, религиозный комплекс.

Vojnalovych V. A. Soviet model of State-Church relations: consequences in Ukraine.

Stages and climaxes of Soviet/governmental and Communist/party home policy towards religion, religious organizations and believers are defined and specified, characteristic features of Soviet political pattern of State-Church relations in Ukraine and its consequences and impact on contemporary Ukrainian religious complex are analyzed.

Key words: religious policy, party-church policy, political pattern of State-Church relations, religious complex.